

В статье выясняется роль и место этнолингвистики в современных языковедческих исследованиях, а также особенности использования этнолингвистического аспекта на примере фразеологической системы украинского языка.

Ключевые слова: этнолингвистика, фразеологическая единица, этнофразема.

The article revealed the role and place ethnolinguistics in modern linguistic studies, and especially the useage of ethnolinguistic aspect of the example phraseology system of Ukrainian language.

Keywords: ethnolinguistics, phraseological unit, ethnic idiom.

УДК 81:811.161.2(045)

Яременко С.А.

ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНОЇ ОСНОВИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТНОГО ДИСКУРСУ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті проаналізовано становлення правописних норм української мови в контексті національного самоусвідомлення на матеріалі преси початку ХХ ст.

Ключові слова: літературні норми, правопис, газетний дискурс.

Демократизація суспільно-політичних та соціально-економічних засад життя суспільства в Україні на початку ХХ ст., з одного боку, розширили поле суспільного функціонування української мови, з другого, – викликали потужні процеси змін всіх структурних рівнів, що призвело до потужного формування стилістичних засобів української літературної мови. Це процеси, які є показовими для багатьох слов'янських мов в період кардинальних перетворень і які об'єднуються під характеристикою нового етапу демократизації їхніх літературних норм. Загалом цей комплекс явищ є значно складнішим і суперечливішим, оскільки в ньому поєднуються всі процеси демократизації літературної мови: розширення кола її носіїв і суспільного використання, чіткіша регламентованість її норм на користь ширших можливостей для мовного самовираження особистості, активні пошуки нових виражально-зображувальних засобів мовлення, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами її функціонування, тенденції до усунення рис, не властивих їй, відродження й стимулювання її питомих особливостей.

Історія української літературної мови передбачає аналіз проблеми становлення літературної норми, обґрунтування принципів її системності та функціональної доцільності. Важливість цього питання для високорозвинених мов є безсумнівною, адже, за світовими критеріями, саме унормованість і стильова диференціація національної мови свідчать про її культурний статус.

Публіцистичний стиль як один із функціональних стилів української літературної мови отримав значний поштовх у розвитку на початку ХХ ст. у зв'язку із загостренням політичної ситуації на території Східної України. В цей час активізується жанрова диференціація української мови: починають активно функціонувати художній і публіцистичний стилі, менш активно – науковий.

У руслі досліджень функціональної стилістики виявлено, що публіцистичний стиль, зокрема мова преси, довгий час залишалися поза увагою мовознавців: "Якщо для всіх була зрозумілою політична роль газети, її суспільне призначення як джерела інформації, то словесна стилістико-лінгвістична природа газети привернула до себе увагу порівняно недавно" [1, с. 162]. Отримавши після скасування цензурних обмежень поштовх до розвитку, газетно-публіцистичний жанр однак не утверджується як повноцінний різновид літературної мови у зв'язку з нестабільністю та невідшліфованістю українського правопису, на що неодноразово нарікав філологічний загал як Східної України, так і Західної.

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з посиленням загального інтересу до проблем і засобів мови масової інформації та використання її з політичною метою з'являється ряд досліджень щодо функціональних особливостей газетно-публіцистичної мови. Дослідниками виокремлено два основні напрями у вивченні мови преси: **функціонально-стилістичний** і **нормативно-стилістичний** [1, с.163]. **Перший** напрям кваліфікувався як основний і найбільш результативний. Його прихильники розглядали мову і стиль газети як складову частину функціонально-публіцистичного стилю, тому основну увагу зосереджували на вивченні особливостей функціонування літературної мови на шпальтах преси, виявленні специфічних рис газетного стилю. Представники окресленого напрямку передбачали обов'язкову наявність у мові газети оцінно-мовних засобів, які розмежовувались на позитивно-оцінні та негативно-оцінні. Це явище було великою мірою пов'язане з нав'язуваною у той період ідеологією, один із принципів якої передбачав обов'язкову наявність *оцінної функції* у всіх газетних жанрах (репортаж, хроніка, нарис, стаття, фейлетон та ін.). В останні десятиріччя потреба в такому підході відпала, але компонент авторської оцінки викладеного наявний і закономірно продовжує виступати об'єктом дослідження багатьох мовознавців.

Другий, нормативно-стилістичний підхід, не виходить за межі практичної стилістики газетних текстів. Його завдання було визначене збиранням та класифікацією помилок лексико-стилістичного характеру,

виробленням рекомендацій для усунення стилістичної неграмотності та підняттям рівня мовної культури періодичних видань. Наявний він і у досліджуваних нами публіцистичних текстах початку ХХ ст.

Досліджуючи розвиток газетно-журнального стилю на початку ХХ ст., беремо за основу **нормативно-стилістичний** підхід, оскільки на той час надзвичайно важливим було питання вироблення та становлення правописних норм літературної мови як на теренах Західної України, так і Східної, об'єднання обох стандартів та зведення її до єдиного літературного зразка.

Не відкидаючи функціонально-стилістичного підходу до вивчення газетного матеріалу, зосереджуємо увагу на таких питаннях:

– наявність у мові преси готових формул та конструкцій, які згодом ставали штампами і втрачали вплив на читача. Такі штампи в україномовній пресі Наддніпрянщини на той час ще не встигли виробитися, а у пресі Західної України уже почали стабілізуватися;

– емоційно-експресивна впливовість та авторська оцінка у досліджуваних текстах наявні, проте ми звертаємо на них увагу лише принагідно, оскільки цей аспект дослідження не входить у наші завдання.

Історія української літературної мови – це історія стилів як суспільно усвідомлених різновидів писемно-літературної мови [2, с.181]. Власне лінгвістичний, чи лінгвостилістичний, підхід до аналізу текстів у їх історичному розвитку у працях багатьох дослідників відтісняє на другий план питання мови як суспільного явища, загальну характеристику історичних умов розвитку суспільства й формування відповідним державно-політичним устроєм національно-мовної свідомості. Останній аспект тенденційно, неповно висвітлювався в працях з історії української літературної мови за радянської доби: існували заборонені тексти, небажані для офіційної науки імена, твори тощо. Зняття ідеологічних заборон, можливість широко використовувати історично-літературні джерела, зокрема й праці дослідників української літературної мови, які жили й працювали в західній діаспорі (О. Горбач, К. Кісілевський, П. Ковалів, В. Чапленко, Ю. Шевельов та інші) дають змогу різноаспектно висвітлювати історію української мови як соціолінгвістичного явища, тобто дослідити певні періоди історії мови в аспекті, окресленому Ю. Шевельовим як “стан і статус” мови.

В історії розвитку української мови період початку ХХ ст. хронологічно збігався з часом національного самоусвідомлення, культурного відродження та інтелектуального піднесення українського народу. В окреслений період українська мова активно відроджувалася завдяки зусиллям національно свідомої інтелігенції, виборювала шлях крізь цензурні комітети до вживання в пресі, шкільництві, церкві, університетській освіті та в суспільному вжитку, що вимагало відповідних мовних засобів публіцистичного характеру. Традиції газетної мови існували на той час лише в Галичині, тому редактори східноукраїнських видань були змушені

використовувати західноукраїнський мовний матеріал, переносити галицькі мовні елементи у наддніпрянську пресу. Така правописна невідповідність гостро поставила питання унормування правопису, викликала велику кількість суперечок між читачами та редакторами часописів, серед яких виокремимо постаті С. Єфремова, Б. Грінченка та багатьох маловідомих авторів.

У одному з чисел Літературно-наукового вісника у дописі “Відгуки з життя і письменства (Про казку-безкінешник)” (ЛНВ, 1907, т. 38, с. 331-339) Сергій Єфремов викладає думки з приводу нестабільності функціонування преси, але зосереджує увагу на полеміці щодо впорядкування правопису періодичних видань найбільш філологічно освіченою верствою – письменниками. Він негативно відгукується про читачів, які занадто великої ваги надають “фільологічним турнірам”, зокрема, вказує на працю І.Нечуя-Левицького “Сьогочасна часописна мова на Україні”, яка, на думку С.Єфремова, дуже далека від об’єктивності й філологічної науки в цілому.

Позиція І.Нечуя-Левицького з приводу введення у наддніпрянських часописах і у всьому українському письменстві “галицької письменської мови”, тобто галицьких форм (*покоління, листе, мужичче, мені, сей, отсе, сю* і т.д.) та желяхівського правопису, який він називає “оґаличаненням”, С.Єфремову здається несвоєчасною, позбавленою об’єктивізму, адже поява реальних можливостей друкувати україномовні газети й журнали у Наддніпрянщині після зняття заборон на друк вимагали відповідних мовних засобів публіцистичного характеру. Традиції газетної мови існували на той час лише в Галичині, тому редактори східноукраїнських видань були змушені використовувати західноукраїнський мовний матеріал, переносити галицькі мовні елементи у наддніпрянську пресу. Така правописна невідповідність гостро поставила питання унормування правопису, викликала велику кількість суперечок.

Підтримуючи думку, що українську часописну мову на сучасному етапі становлення і потрібно, й необхідно критикувати, С.Єфремов запитує, чи зміниться щось від таких дрібниць, як введення І.Нечуєм-Левицьким ще кількох відмін, викидання з ужитку іншомовних лексем (*партійний, з’їзд* та ін.), заміни літери *ї*? С.Єфремов вважає, що в цілому мова наддніпрянських періодичних видань – це “звичайна мова, якою тепер у нас мало не всі пишуть”, а от читацький контингент, який ще не визнав україномовну пресу провідною, **не усвідомив** свого національного “я”, тому після таких “фільологічних турнірів” не вистойть, знову надасть перевагу російській періодиці.

Історичний розвиток української мови довів, що філологічні погляди С.Єфремова були прогресивнішими. У правописну систему 1907 року ввели початкове *ї*, взамін фонетичної конструкції *йї*; іншомовні лексеми, відкинуті Левицьким, почали широко вживатись у мові у зв’язку з соціальними зрушеннями. Хоча погляди С.Єфремова не є виваженими та об’єктивними

щодо особистості І.Нечуя-Левицького, але в цілому письменник розглядав розвій україномовної преси більш незаангажовано.

А.Старицька-Черняхівська у трагічному жарті на одну дію “*Муки Українського Слова*” (ЛНВ, 1907, т. 40, с. 369-381) влучно й образно описала **правописний хаос** періодичних видань, вкладаючи у зміст дійсні факти, констатовані С.Єфремовим, Б.Грінченком та іншими видавцями, зокрема, зосередила увагу на таких правописних неузгодженнях:

– виокремила потрібність / непотрібність вживання західноукраїнської лексики у наддніпрянських виданнях;

– порушила питання використання у мові публіцистики архаїзмів, неологізмів;

– доводила необхідність вживання іншомовних слів (*експропріяція, соціалізм, анархізм, шовінізм*) лише за відсутності у лексичному складі мови власне українського відповідника;

– не поділяла думок щодо вживання русизмів (*торжественно, побіда*) з метою більшої зрозумілості та доступності викладу широкому загалу;

– наголошувала на необхідності якомога швидше впорядкувати синтаксис (*крапки та притички*);

– акцентувала увагу на виробленні єдиного літературного стандарту української мови для західноукраїнських та східноукраїнських регіонів (“*Нам уживать ту мову тра, / Що по обох боках Дніпра*”);

– дотримувалась поглядів Олени Пчілки, Нечуя-Левицького щодо якомога ширшого використання в періодиці загальнозрозумілої діалектної лексики (“*Провіц’ялізми красять мову...*”);

– поділяла погляди С.Єфремова, викладені у попередньому дописі, з приводу непорібності надмірної уваги до “філологічних турнірів” між видавцями та читачами (“*Та залишіть ви ці балачки, / А то часопись піде рачки!*”).

У тогочасних умовах головне завдання А.Старицька-Черняхівська вбачала у необхідності **всєбічного використання української мови** в різних соціальних сферах (науковій, публіцистичній, офіційно-діловій), тому припускала можливість, як і Єфремов та Б. Грінченко, функціонування україномовної періодики на перших етапах становлення **будь-яким правописом**.

Про унормування української літературної мови пише Іван Кревецький під криптонімом *Кр.* у статті “*Замітки в справі української літературної мови*” (МУ, 1905, № 2, с. 41-43). Автор констатує, що молода українська інтелігенція в Галичині й на Буковині не знає української літературної мови “в останній стадії її розвою”, що вчителі живуть старими запасами знань. На думку І.Кревецького, українська література й мова розвиваються досить швидкими темпами, тому помітний “*дісонанс між живим житєм і галицько-буковинською схоластиком*”. Автор пропонує практичні поради для

удосконалення літературної мови в приватному й публічному житті, тому подає такі рекомендації:

1. Вживати в текстах прості речення.
2. Не використовувати пасивну форму дієслова.
3. Підмет та присудок не розривати ("класти як найблизше").
4. Прикметник ставити перед іменником.
5. У прикметникових формах вживати закінчення *-ський, -цький*, а не *-ский, -цкий*.

Показовими є лексичні й граматичні виправлення автора на зразок: *український* замість *руско-український, галицько-руський, буковинско-руський, руский*; *тому що* замість *позаяк*; *письменник* замість *писатель*; *шкільний підручник* замість *учебник шкільний*; *спосіб* замість *средство*; *тоді* замість *тогда*; *він, вона, воно* замість *він, она, оно*; *тодішній* замість *тогдашній*; *крім того* замість *кримі того*; *ходимо, пишемо, читаємо* замість *ходим, пишем, читаем*; *останній, останнього, останньому* замість *последний*; *його, її, їй* замість *его, еї, ему*; *любовю, пильністю, оглядністю* замість *любовию, пильностию, оглядностію*; *семінар* замість *семінарія*; *молодіж* замість *молодеж*; *випадок, припадок* замість *случай*; *дїятель* замість *дїяч*; *як* замість *яко* (*він звістний як артист – він звістний яко артист*); *схід* замість *всхід*; *звістний, совістний, чесний, первістний* замість *звістний, совістний, честний, первістний* та ін. Українська молода генерація, за словами Кривецького, має орієнтуватися не на "сирі етнографічні матеріали", а на найновіші видання й публікації.

Мовне питання на сторінках часопису "Молода Україна" торкалося й соціально-політичної тематики: боротьба за український університет, відстоювання прав учнів-українців у польських гімназіях та багато інших.

Допис без підпису "*Із сокальського учит. Семінара*" (МУ, 1905, №3-4, с. 79-80) автор розпочинає песимістичною розповіддю про безрадісне становище українських дітей у школах Східної Галичини: "скрізь бачимо важке жите учеників Українців". Сокальська учительська семінарія, на думку автора, є "багном", у якому діти – "здорове насіне гниє, замість розвивати ся в користь свого народа".

У різко негативному стилі автор описує вчителів і наставників семінарії, використовуючи оцінну лексику: "посіпаки", "заїлі шовіністи", "здичілі шовіністи". Автор називає прізвища польських викладачів (Юзеф Боришко, Казьо Радваньські та інші), які "з вовчим апетитом пожирають Русинів". Описано ситуацію, коли в 1904 році один "убогий ученик" приніс "по українськи написаний, остемпльований і потверджений судом реверс на стипендію", пан Вагилевич (директор) його не прийняв, тому учень, знову сплативши гроші, повинен був переробити його й подати "по польськи написаний". Наступний приклад – скасування директором Сокальської гімназії стипендії для українських учнів.

Польського ксьондза Боришка автор влучно характеризує як "зажерливого русиноїда, що без соли, а навіть живцем пожер би всіх

Українців учеників”. Професор Юхнович викладає у семінарії зоологію й мінералогію українською мовою **“перекривлюючи”** її так, що *“якби хто з’їв ту балаканину, то дістав би корчі жолудові”*. Професор Йосип Соїм (українець), як констатує автор, постійно намагається “показати себе” перед директором та іншими викладачами, тому дітям за “одно слівце” українською мовою одразу ставить двійки. Автор додає: *“Ніхто з учеників не сьміє говорити до него по руськи...”*. Професор Вітошинський одного з учнів-українців **побив** *“в лице за те, що на німецькій зошиті підписав ся по руськи”*. Характерно, що автор залишає допис без підпису.

Так само без підпису друкує часопис статті, в яких критично оцінюється стан шкільної освіти. У дописі *“З тернопільського семінара”* (МУ, 1905, №2, с. 43) автор констатує розповсюдження польської пропаганди й шовіністичних поглядів. Учителі змушують поляків *“шпіонувати Українців і доносити”* на них, тому в названій школі залишилася лише третина українців, хоча раніше їх була переважна кількість.

У замітці без підпису *“З дрогобицької гімназії”* (МУ, 1905, №2, с.44-48) йдеться про польських викладачів названого навчального закладу. Батько одного з учнів сказав, що їм *“краще пієв дупити, як дітий учити”*. Автор статті вважає це гіркою і правдивою характеристикою “педагогічних здібностей дрогобицьких професорів (Поляків)”.

Зауважуючи, що населення Дрогобича переважно українське, а населення дрогобицького повіту майже виключно українське, автор наводить цифрові дані, де показує, як знижується кількість українських учнів кожного року в складі дрогобицької гімназії й доводить, що мало хто знає, які “шовіністичні оргії” відбуваються за зачиненими дверима навчального закладу.

У дописі *“За український університет!”* (МУ, 1905, №2, с.25-28) за підписом Z (розшифрування криптоніма відсутнє в СПД) йдеться про становище українських студентів у Львівському університеті. Дописувач повідомляє, що для італійців австрійська держава надає набагато більше коштів, ніж для навчання українських студентів у Львівському університеті. Українські студенти одностайно вирішили “поставити університетську справу на ширші основи” – добиватися ширшого впровадження українознавства в навчальні курси. Автор вважає, що українці “по всім просторам Росії” й Польщі повинні боротися за свої суспільні, національно-політичні права, тому послуговується емоційною лексику на зразок: *безпросвітна мужицька маса, закулісові переторги, повні обманств компроміси*. Для підкреслення зневажливого ставлення до інтелігенції, політиків, урядовців автор використовує назви в лапках на зразок *“поважні” політики, шкода довше “дискутувати” над тою справою*. У дописі підкреслюється, що українці під польською шляхтою не мають людських прав, а їхня гідність *“раз-у-раз брутально топчить ся”* польським урядом.

Допис Я. Синецького (за СПД псевдонім належить Якимові Міхуру) *“Указ Св. Синоду”* (СЛ, 1907, № 27, ст. 8-9) за змістом перегукується з

дописом на шпальтах “Рідного Краю” під аналогічною назвою (РК, 1907, № 9, с. 8). Різниця лише в оформленні назви, що в черговий раз доводить правописні розбіжності східноукраїнських часописів: РК у Родовому відмінку чол. роду І-ї відміни вживає флексію – *а*: *Синода*; СЛ – флексію – *у*: *Синоду*, яка засвідчена й сучасними словниками. На наш погляд, часопис “Слово”, на відміну від інших східноукраїнських газет, вирізняється більшою врегульованістю й стабільністю у суцільному правописному хаосі 1905-1907 рр., граматики поставлена на щабель вище, ніж у РК, спостерігаємо й більшу синтаксичну упорядкованість.

У змісті допису автор констатує прогресивні соціальні зміни: “*завести по церковних школах науку українською мовою*”; “*завести науку української мови*” в церковно-учительській школі; “*підручники церковних шкіл приспособити до умов життя, побуту та історії місцевого краю*” (курсив автора.- С.Я.).

У зв’язку з необхідністю видання “Словника української мови” за редакцією Б.Грінченка постало питання, якою орфографією його друкувати. Тому комісія Російської Академії наук організувала обговорення найбільш суперечливих питань українського правопису й дійшла висновку, що “єдиною придатною системою правопису в словарі є **правопис Куліша-Желехівського**”, тому схвалила фонетичний правопис української мови, який вів свій початок від видань П.Куліша, пізніше дещо модифікований Є. Желехівським. У суперечливих питаннях Академією було рекомендовано:

1. Букву *ї* писати тільки для позначення на письмі звукосполучень [ji] як на початку слів, так і після голосних та *ь*: *її, мої, зїсти*. Вживання *ї* для позначення голосного [i] після пом’якшених [л], [н], [д], [т], [с], [з], [ц], наприклад *ніс, дід* тощо, визнати непотрібним, оскільки “далеко не всі українські й галицькі говори содержують різниці в змягченні” зазначених приголосних перед *і* різного походження.
2. Не позначати пом’якшення [с], [з], [ц] перед губними в словах типу *сміх, цвіт, звізда, святий, цвах*.
3. Повернутися до вживання букви *є* замість буквосполучень *йо,ьо*.
4. Замість апострофа в функції розділового знака після губних, *р* та префіксів на приголосний перед *я,ю,є,ї* писати *ь*: *пьять, пью, відьїзд*.
5. Уживати в українському письмі букву *г* для передачі проривного приголосного [ɣ] та *дж* і *дз* для позначення відповідних африкат.
6. Вважати за можливе писати іменники середнього роду з подвоєним м’яким приголосним та закінченням – *я* (*життя, знання*) і рідше з неподвоєним приголосним та закінченням – *є* (*житє, знанє*) на підставі місцевої вимоги, але написання типу *життє, знаннє* як штучних радили уникати.

Авторитетні рекомендації академічної комісії щодо вживання букви *ї* та позначення зубних перед губними, а ці питання належали до основних у розходженнях між галицькою й наддніпрянською правописною практикою, сприяли, безперечно, витворенню єдиної загальнонаціональної орфографії,

побудованої на науковій основі; інші ж її пропозиції не відповідали окресленому завданню, тому з цих причин подальша правописна практика їх засвоїла лише частково.

Отже, газетний дискурс початку ХХ ст. засвідчив актуальність мовних дискусій, в яких відбувалося фактичне вироблення норм української літературної мови, що сприяло закономірному творенню книжної літературної мови на народній основі. Не зважаючи на потужний політичний і державницький тиск та нав'язувану лінгвістичну спорідненість з російською етнокультурою, представники україномовного середовища виявили потужні можливості й намагалися досягти всупереч багатовіковій мовній асиміляції мовної, соціальної й частково політичної самоідентифікації. Українська мова стала засобом вираження етнічних цінностей народу, ідеологічною домінантою суспільної свідомості українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я., Колесник Г.М., Ленець К.В. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української мови / С.Я.Єрмоленко, Г.М.Колесник, К.В.Ленець. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
2. Німчук В.В., Русанівський В.М., Чепіга І.П. Жанри і стилі в історії української мови / В.В.Німчук, В.М.Русанівський, І.П.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1989. – 282 с.
3. Пилинський М.М., Дзюбишина–Мельник Н.Я., Ленець К.В. Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / М.М.Пилинський, Н.Я.Дзюбишина–Мельник, К.В. Ленець. – К.: Наук. думка, 1990. – 216 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЛНВ – Літературно-Науковий Вістник, Львів, 1898-1906 рр.

РК – Рідний Край, Полтава, Київ

СЛ – Слово, Київ, 1907-1909 рр.

МУ – Молода Україна, Львів, 1900-1906рр.

СПД – Дей О.О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)

В статтю проаналізовано становлення норм правописання українського мови в контексті національного самосознання на матеріалі преси початку ХХ в.

Ключевые слова: літературні норми, правописання, газетний дискурс.

The article analyzes the formation of rules of spelling of the Ukrainian language in the context of national identity to the press material of the early twentieth century.

Keywords: literary norms, spelling, newspaper discourse.